

Səbinə Rauf qızı İmanova⁹¹

ATALAR SÖZÜ VƏ ZƏRBI-MƏSƏLLƏRDƏ MƏCAZLARIN İŞLƏNMƏSİ

Atalar sözü və zərbi-məsəllərdə məcazilik böyük əhəmiyyət daşıyır. Məcaz bir sözün öz mənasından uzaqlaşaraq qazandığı yeni mənaya deyilir. Məcaz sözün semantik mənası ilə bağlıdır. Məcazilik dedikdə ağıla ilk gələn bədii ifadə vasitələridir. Bədii ifadə vasitələri sırasına metafora, metonimiya, sinekdoxa, təşbeh, epitet daxildir.

Atalar sözü və zərbi-məsəllərdə mətnaltı məna ilə fikrin çatdırılması əsas xüsusiyyətlərdən biridir. Bədii ifadə vasitələrindən xalqın məişətindən, adət-ənənəsindən, düşüncəsindən irəli gələn xalq deyimlərində, məsəllərdə, atalar sözündə geniş istifadə olunmuşdur. Bu baxımdan atalar sözü və zərbi-məsəllərdə bədii ifadə vasitələrinin işlənməsini tədqiq etməyi vacib bildik.

Bədii ifadə vasitələri sırasına metafora xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Metafora məcazın ən ifadəli və ən məhsuldar növüdür. Metaforanın əmələ gəlməsi təfəkkürün müxtəlif əşya və hadisələr arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqələri dərk etmə bacarığı ilə bağlı bir hadisədir(1;15). Yəni metafora əşya və hadisələr arasındakı əlaqəyə əsasən əmələ gəlir. Bir predmetin, hadisənin əlamətinin həmin predmetin, hadisənin adı çəkilmədən başqasına köçürülməsinə metafora deyilir. Atalar sözü və zərbi-məsəllərdə metaforaya çox rast gəlinir. Məsələn: “Bağ olmayan yerdə böyütkən özünü bağ çağırır”, “Torpaq deyər: – öldür məni, dirildim səni”, “Daş qayaya rast gəlib”, “Zor qapıdan gələndə haqq bacadan çıxar”, “Aciq gələr üz saralar, aciq gedər üz qaralar”, “İt acından oğurluq edər”, “Cücəyə bəylik verdilər, anasını eşşəyə mindirdi”, “Ağac bar verəndə başını aşağı əyər”, “Tülkü tülküyə buyurar, tülkü də quyruğuna”, “Şir qocalanda özünə gülməyi gələr”, “Ağac dibindən su içər”, “Çalağan göydə dolanar, cücənin ürəyi bulanar”, “Zamanaya bax, ayıya qaval çaldırır”, “Damcı inadıyla daş dələr”, “Bulaq öz gözünü kor istəmər” və s. kimi nümunələrdən metaforaları aydın seçmək olur. Yuxarıdakı misallarda insana aid xüsusiyyətlər heyvan, bitki, hadisə, məhfum, əşyalar üzərinə köçürülüb.

German Paul qeyd edib ki, metafora elə bir şeydir ki, o zəruri şəkildə insan təbiətindən irəli gəlir və nəinki poetik nitqdə, hətta və ən əvvəl obrazlı ifadələrə və parlaq epitetlərə daim müraciət edən xalqın məişət və danışiq dilində əmələ gəlir. Bu fikirlə tamamilə razıyıq. Atalar sözü və zərbi-məsəllər xalqın gündəlik yaşanı, adət-ənənəsi, həyat tərzı, düşüncə tərzı, həyata baxışı, fikirləri ilə bağlı olduğu üçün insan təbiətindən irəli gələn, obrazlı şəkildə ifadə olunan metaforalara müraciət edir. Məsələn: “Ağac bar verəndə başını aşağı əyər” atalar sözündə başını əymək insana məxsus xüsusiyyət olub, ağacın üzərinə köçürülüb. Burada məişət-danışıq dilində istifadəni açıq şəkildə görmək mümkündür. Metafora danışıq dilinə məxsus cəhətdir və atalar sözü və zərbi-məsəllərdə geniş istifadə olunur.

Metafora müxtəlif əşyalar arasında müqayisə prinsipi əsasında əmələ gəlir. Bir sıra hallarda bunun üçün ən parlaq və canlı təsəvvürlərdən istifadə edilir. Nəticədə mənalı və ifadəli metaforalar yaranır. Məsələn , ay, qızıl, ulduz və s. tipli metaforalar müqayisə nəticəsində əmələ gəlmişdir(2;108). Türkan Əfəndiyeva çox düzgün qeyd etmişdir. Müqayisə əsasında əmələ gələn metaforalar atalar sözü və zərbi-məsəllərdə geniş istifadə edilmişdir. Məsələn: “Qızıl inək qaraqabaq gəlinə süd vermər”. Nümunədə atalar sözü, hətta qızıldan inək də olsa yenə qaraqabaq gəlinə süd vermər mənasında işlədilmişdir və müqayisə yaradılmışdır.

Metaforalar iki cür olur: ümumişlək və üslubi. Artıq sabitləşmiş metaforalar ümumişləkdir. Məsələn: “Ağacla başın tərpedəndə söyüd deyər: –mən də, mən də” nümunəsində ağacın başı metaforası dildə artıq sabitləşmişdir. Və yaxud “Bulaq başından bulanar” atalar sözündə “bulaq başı” metaforasını da ümumişlək metaforalar misal çəkə bilərik. Üslubi metaforalar dedikdə isə bədii dildə işlənən metaforalar nəzərdə tutulur.

Digər bir bədii ifadə vasitəsi olan metonimiyaya da atalar sözü və zərbi-məsəllərdə rast gəlinir. Metonimiya yunanca metonomadros sözündən olub. Burada fikri qüvvətləndirmək üçün bir söz başqa sözlə əvəz olunur. Metonimiya bənzəyiş əsasında yox, bir-birindən fərqli olan əşya və hadisələrin qarşılaşdırılması və bunun nəticəsində əmələ gələn daxili və zahirı əlaqələr üzrə yaranır. Məsələn, ilk baxımdan “sağ əl” ifadəsi ilə dayaq, kömək anlayışları arasında heç bir əlaqə nəzərə çarpmır. Lakin iş prosesində sağ əl məxsus norma əlaməti bu ifadəni məcazi mənada istifadə etməyə imkan yaradır. Belə ki, yaxşı köməkçi, dayaq kimi qiymətləndirilən bir şəxsi həmin ifadə ilə adlandırmaq olar. Belə hallarda “sağ əl” artıq həqiqi mənada deyil, məcazi mənada, yəni metonimiya funksiyasında çıxış edir(1;43).

Metonimiya ad dəyişmədir. Metonimiya fikri qüvvətləndirmək üçün bir sözü başqa söz əvəzində işlədən məcaz növüdür. Məsələn: “Dağarcıq çörəyindən dolanan dövlət başına ip salmaz”, “Nəfəsə Haqqdan gələr”, “Şəfa Haqqdandır, həkim könül xoşluğu”, “Bəndə bəndəyə neylər, Xuda gözdən salmasa?!” , “Cavan baş bir çanaq qandır” və s. kimi misalları qeyd etmək olar. Nümunələrdə dövlətin əhalisi əvəzinə dövlət, Allah əvəzinə Xuda, Haqq, dəliqanlı əvəzinə cavan baş işlənmişdir, addəyişmə baş vermişdir.

Metonomik məcazda əşya kimi, bütövlükdə məhfum da dəyişir, əvəzlənir. Oxşar əşya və anlayışlar xarici və ya daxili bağlılıqla bir-birindən fərqli olsa da yaxınlaşma ilə düzəlir. Məsələn, məkanın adı həmin məkanlarda olanları bildirir; insan və ya əşya adı onların xarakterik əlamətlərini əvəzləyən sözlərlə ad dəyişir, evfemizmlər əmələ gətirir və s. ümumiyyətlə metonimiya klassik poeziya və folklorumuzda obrazlılıq yaradan təsvir vasitələrindəndir(3;56). Məsələn: “Haqq yandıran çıraq sındırmək olmaz” atalar sözündə Allah sözünün yerinə Haqq sözü işlənmişdir. “Ağılsız baş əlindən dəli ayaq nə çəkir” nümunəsində ağılsız baş dəli adam əvəzinə işlənmişdir.

Məcazın bir növü də sinekdoxadır. Sinekdoxa metonimiyaya bənzəyir. Türkan Əfəndiyeva onların fərqi aşığıdakı izah etmişdir: “Metonimiya məkan, zaman, məntiq, səbəbiyyət əlaqəsi əsasında bir əşyanın başqa bir əşya üzərinə keçirilməsi ilə əlaqədar əmələ gəlsə, sinekdoxanın yaranması kəmiyyət əlaməti əsasında bir əşyanın o birinin üzərinə keçməsi nəticəsində mümkün olur. Beləliklə, sinekdoxanın təbiəti eyni sözün həm bütöv bir əşyanın, həm də

onun müəyyən bir hissəsi mənasında, yəni azın çox, çoxun az mənasında işlənməsi deməkdir” (2;133). Atalar sözü və məsəllərdə sinekdoxalara da rast gəlinir. Məsələn, “At öldü, itlərin oldu bayramı”, “At yeməyən acı otlar bitməsə yaxşıdır”, “Dağlar qarıyan, torpaq varıyan”, “Dedik bir ağız ağla, demədik elləri başımıza yıg”, “Dədələrin özü ölsə də sözü ölməyib”, “Özü üçün yatır, özgələr üçün yuxu görür”, “İt hürər, karvan keçər”. “Köç dala qayıdanda ağsaq keçdi qabağa düşər”, “Köç köçər, it yüyürər, ikisi bir mənzilə çatar”, “Quru oduna yaşlar yanar, alı qar daşlar yanar”, “Malını itlər yeyər, canını bitlər”, “Mərd igidlər süfrə açar, ad alar”, “Pişik olmayan yerdə siçanlar baş qaldırır”, “Sarsaqlar olmasaydı, yaltaqlar acından ölərdi”, “Təkə sürüyə böyük olmazdı, qoyunlar qoyun olsaydı”, “Ahıl öküz cütə getməsə, uşaqlar acından qırılar”, “Arxlar axır çay olur”, “Dəlilər dünyanı yedi, ağıllı indi cüt qoşur” və s. kimi nümunələrdə itlər, otlar, dağlar, dədələr, ellər, daşlar, uşaqlar, sarsaqlar, dəlilər və s. sinekdoxa əmələ gətiribdir. “Pişik olmayan yerdə siçanlar baş qaldırır” dedikdə, pişik siçanlar çoxluğu ilə qarşılaşdırılır. Sinekdoxa da təbiəti etibarilə atalar sözü və zərbi-məsəllərə uyğundur. Bu baxımdan atalar sözü və zərbi-məsəllərdə sinekdoxalara tez-tez rast gəlmək olar.

Epitet bədii təyindir. Yunanca epithetos sözündən əmələ gəlmiş epitet sözü “əlavə” deməkdir. Doğrudan da, epitetin əsas vəzifəsi əşya, hadisə, hərəkət bildirən sözlərə əlavə edilib onların mənasını qüvvətləndirmək və zənginləşdirmək, izah və təyin etməkdir (2;159). Atalar sözü və məsəllərdə epitetdən çox istifadə olunur. Məsələn, “Dadlı söz–can arzusu, dadsız söz–baş ağrısı”, “Qara günün ömrü az olar”, “Acı danışan şirin söz eşitməz”, “Qara xəbər tez yayılır”, “Şirin dil yüz evi yeyər, acı dil bir evi yeyə bilməz”, “Yaxşı gündə düşmən gələr dost olar, igid odur yaman gündə dayana”, “Ağ gün adamı ağardar, qara gün qaraldar”, “Əyri dil baş yarar”, “Yaman günə səbr edən yaxşı günə tez çatar”, “Şirin sözün sirin də cavabı olar” və s. kimi nümunələrdə dadlı söz, dadsız söz, qara gün, şirin söz, qara xəbər, yaman gün, şad gün, şirin dil, acı dil, doğru yol, ağ gün, qara gün, əyri dil, şirin cavab epitetləri işlənmişdir.

Digər bir bədii ifadə vasitəsi təşbehdir. Bir predmetin müəyyən əlamətə görə özündən daha qüvvətli başqa predmetə oxşadılmasına bənzətmə və ya təşbeh deyilir. Təşbehə atalar sözlərində nadir hallarda rast gəlinir. “Əfçi kişinin arvadı qatıq kimi üyüşər” atalar sözündə təşbeh işlənmişdir. Burada əfçi kişinin arvadı bənzəyən tərəf, qatıq bənzədilən tərəf, kimi bənzətmə qoşması, üyüşmək bənzətmə əlamətidir.

Bildiyimiz kimi bədii ifadə vasitələri daha çox yazılı ədəbiyyata aid olur. Lakin şifahi ədəbiyyatda, xüsusilə də atalar sözü və zərbi-məsəllərdə də müşahidə olunur. Xalqın yaratdığı bu nümunələr məcazi mənə elementləri ilə zənginləşmiş, özünəməxsus bir ruh, bir çalar əldə etmişdir. Yuxarıda biz bunu nəzərdən keçirdik.

ƏDƏBİYYAT

1. Əfəndiyeva Türkan. “Azərbaycan dilinin bədii ifadə vasitələri”. Bakı, 1929
2. Əfəndiyeva Türkan. “Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı”. Bakı, 1929
3. Səlim Cəfərov. “Müasir Azərbaycan dili”. Bakı, “Şərq-qərb” 2007
4. Aydın Qənbərov. “Müasir Azərbaycan dilində metafora”. Bakı, “Ozan” 2008

Açar sözlər: atalar sözü, məsəl, məcazi mənə, metafora, metonimiya

Key words: proverb, parable, figurative expression, metaphor, metonymy

Ключевое слово: пословица, поговорка, переносный смысл, метафора, метонимия

SUMMARY

The use of figurative expressions in proverbs and parables

Abstract meaning is very important in proverbs and parables. Figurative expression is the new meaning of a word that is different than the old one. Implied idea in proverbs and parables is the main method of expressing the idea. Figurative expressions are used very often in proverbs and parables. Therefore it is important to investigate the use of figurative expressions in proverbs and parables.

РЕЗЮМЕ

Употребление переносного смысла в пословицах и поговорках

Переносный смысл в пословицах и поговорках имеет важное значение. Слово, отдаляясь от своего значения, приобретает новое значение, это называется переносным значением. Основная характеристика в пословицах и поговорках является донесение мысли подтекстовым значением. В переносных выражениях используются метафора, метонимия и другие способы выражения. С этой точки зрения важно исследовать использование в пословицах и поговорках слова и выражения в переносном значении.

Рәүчи: *fil.dok,dos Səidə Rüstəmovə*